

Sardinya-İtalya Erzurum Konsolosluğu ve Ermeni Meselesindeki Rolü

Murat Küçükuşurlu*

Öz

1853-1856 yıllarında yaşanan Kırım Savaşı'nda, İngiltere ve Fransa ile birlikte Sardinya Devleti de Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Savaştan sonra Sardinya tebaasından bazı kişiler Erzurum ve civarında ekonomik ve ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Sardinya Devleti, 1860 yılında Erzurum'a bir konsolos memuru atamıştır. 1861 yılında İtalya birliği kurulup Sardinya Devleti bu birliğe dâhil olunca, 1862'de bu kez İtalya Devleti adına bir konsolos memuru görevlendirilmiştir. Bu dönemde ismi ön plana çıkan kişi, 1855'ten beri Erzurum'da bulunan Eczacı Augusto Lavini'dir. 1890'da patlak veren ilk Ermeni isyanı sırasında adını duyurmaya başlayan Lavini, isyanı takip eden günlerde Erzurum'daki Ermeni komitacıları ile birlikte Osmanlı yöneticilerini rahatsız eden birtakım faaliyetlere girişmiştir. Bunun üzerine 1892'de görevden alınmıştır. 1894 yılında Sason İsyanı patlak verince İtalya, Erzurum'da bir konsolosluk açmaya karar vermiş ve Osmanlı Devleti'nin muhalefetine rağmen Attilio Monaco'yu konsolos olarak Erzurum'a göndermiştir. Osmanlı Devleti, bu emrivaki karşısında zor durumda kalmıştır. Yapılan diplomatik girişimlerin sonucunda İtalya Konsolosu'nun ataması yaklaşık iki ay geciktirilebilmiştir. Osmanlı Devleti, konsolosun atanmasını engelleyememekle birlikte, bu konsolosun Tahkikat Komisyonu'na katılarak

* Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Prof. Dr., Erzurum Technical University, Faculty of Letter, Department of History, Erzurum/TÜRKİYE, kucukugurlu@erzurum.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-4128-5116>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İtalya'nın Sason Hadisesi'ne doğrudan müdahalesinin önüne geçmiştir. Bununla birlikte Monaco, 1895'te Ermeni komitacıları tarafından başlatılan ve tarihe "Erzurum Vakası" olarak geçen olayları Ermenilerin lehine yanlı bir şekilde batı basınına duyurmak için elinden geleni yapmıştır. Bütün bu hadiselerin ardından Erzurum'daki İtalya Konsolosluğu 1896'da kapatılmıştır. 1914 yılı sonlarında, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na filen girdiği günlerde İtalya Devleti, Erzurum'daki konsolosluğunu tekrar aktif hale getirmiştir. Bununla birlikte 1915'te İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmasıyla birlikte İtalyan Konsolosluğu kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sardinya, İtalya, Sason İsyanı, Erzurum, Konsolosluk.

Sardinia-Italy Consulate in Erzurum and its Role in the Armenian Issue

Abstract

In the Crimean War of 1853-1856, the Sardinia State, England, and France sided with the Ottoman Empire against Russia. After the war, some people from Sardinia were engaged in economic and commercial activities in Erzurum and its surroundings. The State of Sardinia appointed a consular officer to Erzurum in 1860. When the Italian Union was established in 1861 and the State of Sardinia was included in this union, a consul officer was appointed on behalf of the Italian State in 1862. The person whose name came to the fore in this period is Pharmacist Augusto Lavini, who has been in Erzurum since 1855. Lavini, who started to make a name for himself during the first Armenian revolt that broke out in 1890, engaged in activities with the Armenian committee members in Erzurum, which disturbed the Ottoman administration. Thereupon, he was dismissed in 1892. When the Sason Rebellion broke out in 1894, Italy decided to open a consulate in Erzurum and sent Atilio Monaco to Erzurum as a consul, despite the opposition of the Ottoman Empire. The Ottoman Empire was in a difficult situation facing this *fait accompli*. As a result of diplomatic efforts, the appointment of the Italian Consul could be delayed for about two months. Although the Ottoman Empire could not prevent the appointment of the consul, it prevented Italy's direct intervention in the Sason Event by participating in the Investigation Commission of this consul. However, Monaco did his best to inform the western press in favor of the Armenians about the events that the Armenian committee members started in 1895 and went down in history as the "Erzurum Event". After all these events, the Italian Consulate in Erzurum was closed in 1896. At the end of 1914, when the Ottoman Empire entered the First World War, Italy

State reactivated its consulate in Erzurum. However, with the war of Italy against the Ottoman Empire in 1915, the Italian Consulate was closed.

Keywords: Ottoman Empire, Sardinia, Italy, Sason Rebellion, Erzurum, Consulate.

Giriş

XIX. yüzyılda kapitalist devletlerin Anadolu'nun doğusunda kendilerini göstermeleri ve rekabetleri, Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yoluyla alakalıydı. Yüzyılın başlarında bu yolun önemi, umulmadık bir şekilde artmaya başladı. Önceleri doğudan Anadolu'ya giren İpekyolu'nun en önemli limanları İstanbul ve İzmir iken, Karadeniz'in batılı ticaret gemilerine açılması sonucunda, Trabzon Limanı ciddi bir rakip olarak devreye girdi. Şöyle ki, Osmanlı Devleti'nin gücünü koruduğu XVIII. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı gemileri dışındaki yabancı gemilerin Karadeniz'de ticaret yapmasına izin verilmiyordu. Bu yasağın kalkmasına yönelik ilk önemli adım 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile atıldı. Bu antlaşmayla Rus gemilerinin Karadeniz ve Akdeniz'de serbest ticaret yapmasına izin verildi. Sonraki yıllarda diğer büyük devletlere de benzer haklar tanındı. Böylece, yapılan ikili antlaşmalarla, diğer devletlerin gemileri Karadeniz'de ticaret yapma hakkı kazanmış oldu. Bu süreç 1829 Edirne Antlaşması'yla tamamlandı. Bu antlaşmayla, Osmanlı ile savaş hâlinde olmayan bütün devletlerin ticaret gemilerine Karadeniz'de ticaret yapma hakkı verildi. Sonuçta, başta Trabzon Limanı olmak üzere Osmanlı'nın Karadeniz'deki limanları, Avrupa'nın ticaret gemilerine tam olarak açılmış oldu. 1838'de ise İngiliz tüccarlara geniş haklar tanıyan ve Osmanlı ülkesine getirecekleri malların önündeki engelleri kaldıran Balta Limanı Antlaşması imzalandı. Takip eden birkaç yıl içinde, diğer Avrupalı tüccarlara da benzer tavizler verildi. Böylece, batılı endüstriyel ürünlerin Osmanlı pazarlarında satılmalarını zorlaştıran her türlü engel kaldırılmış oldu.¹

Belirtilen süreçte batılı devletler, bölgedeki iki şehirle yakından ilgilendi. Bunlardan biri, doğu vilayetlerinin limanı ve Tebriz-Erzurum-Trabzon transit yolunun bölgedeki son durağı olan Trabzon'du. Burada 1803 yılında Fransız Konsolosluğunun açılmasını takip eden bir asır boyunca 20 devlet konsolosluk açtı.² İran ve Kafkas-

1 *Diplomatic and Consular Report, Turkey, Report on the Trade of the Vilayets of Trebizond and Sivas*, 1900, s. 16; Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C IX/S. 1-2, 1951, s. 147; Murat Küçükuşurlu, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekanları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 52-53.

2 Trabzon'da 1803-1913 yılları arasında açılan konsoloslukların listesi için bk. Murat Küçükuşurlu-Muzaffer Başkaya, *Sorularla Trabzon Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019, s. 76-77.

ya'dan gelen önemli ticaret yollarının Anadolu'ya açılan kapısı olan³ Erzurum'da ise ilk olarak 1835 yılında Rus Konsolosluğu açıldı.⁴ Bir yıl sonra İngiltere, Trabzon'daki konsolosluk merkezini Erzurum'a taşıdı.⁵ Erzurum Konsolosluğu, İngilizler açısından son derece önem arz etmekteydi. Avam Kamarası'nın 17 Mart 1872 tarihli toplantısında Mr. Eastwich, bu önemi şu sözlerle açıklamıştır:

“Erzurum, Türkiye-İran-Rusya sınır bölgesinde politik bir noktada bulunmaktadır. Oradaki İngiliz Konsolosluğu, Diyarbakır'dan Kafkasya'ya kadar uzanan geniş bir bölgeyi gözetimi altında tutabilir. Erzurum, bizim en geniş konsolosluk bölgelerimizden birisidir.”⁶

Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerin Erzurum'da konsolosluk açmaları, onlarla rekabet hâlinde olan Fransızları da harekete geçirdi. Fransızlar, yaptıkları incelemelerin ardından 1843'te Erzurum'da bir konsolosluk açtılar.⁷ Ardından 1848'de İran konsolosluğu (şehbenderliği) ve 1852'de ise Avusturya Konsolos Vekilliği açıldı.⁸ Takip eden süreçte açılan konsolosluklardan birisi de Sardinya Konsolosluğu idi.

- 3 Emel Demir Görür, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, C 84/S. 299, 2020, s. 401.
- 4 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), 1167/46143, 29.12.1250 (28.4.1835).
- 5 Böylece Erzurum'daki İngiliz Konsolosluğu 1836'da kurulmuş ve başına James Brant getirilmişti. Brant'ın 1836 Nisan'ında göreve başladığı anlaşılmaktadır. Fatih Gencer, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları (1836-1852)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 4; Ayşe Bayraktutan, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010, s. 81; Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 56; Muhammed Köse, “Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'in 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu'nun Etnik, Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı”, *Asia Minor Studies*, C 6/S. 12, 2018, s. 146.
- 6 *Report from the Select Committee, Diplomatic and Consular Services, Minutes of Evidence*, Thursday, 7th March 1872, s. 31; Şunu da belirtmek gerekir ki, İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu 1865'te lağvedilmiş ve Erzurum Konsolosluğuna bağlanmıştı. J. G. Taylor, “Koordistan”, *Reports Relative to British Consular Establishment, 1858&1871, Part III (Ottoman Dominions)*, London 1872, s.127.
- 7 Özgür Yılmaz, “Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)” *History Studies*, C 7/S. 4, 2015, s. 160.
- 8 BOA, İrade-i Hariciye (İ. HR), 93/4524, 24.2.1269 (7.12.1852); 1862'de ise Avusturya'nın Erzurum'da Konsolos Memurluğu vardı. *Manuale Dell'istituzione Consolare Austriace*, Vienna, 1862, s. 26; Avusturya-Macaristan'ın Erzurum'daki Konsolos Vekilliği 1861 yılında ortadan kaldırıldı. Bir yıl sonra, yani 1862'de Avusturya'nın Erzurum'da bir konsolos memuru vardı. 1873 yılında ise Avusturya-Macaristan'ın Erzurum ve civarındaki tebaasının işlerine bakmak üzere İngiltere'nin Erzurum Konsolosu görevlendirildi. BOA, Hariciye Nezareti Mektubü Kalemi Evrakı (HR. MKT), 780/93, 8.2.1290 (7.4.1873).

Sardinya Konsolosluğunun Açılması

Sardinya'nın Erzurum'da konsolosluk açma girişiminin temel nedeni, Sardinyalı bazı müteşebbislerin Kırım Savaşı sonrası dönemde Erzurum'daki ekonomik faaliyetleriydi.⁹ Örneğin Sardinya Devleti tebaasından Nicola Beruccia isimli bir kişi, Erzurumlu Karabaş Bogos ile birlikte 1858'de Erzurum'daki ilk sabun fabrikasını açmış; burada imal edilen sabunların istenilen evsafıta olmaması yüzünden zarar etmiş ve iki taraf arasında ihtilaf çıkmıştı.¹⁰ Bu hususta açılan ve Erzurum Ticaret Meclisi'nde görülen davaya Fransa'nın Erzurum Konsolosu müdahil olmuştu. Çünkü bu tarihte Beruccia, Fransa Devleti himayesindeydi.¹¹ Muhtemelen bu yaşananların etkisiyle Sardinya Devleti, bölgedeki vatandaşlarının ticari ve ekonomik işlerine yardımcı olmak ve onların karşılaştıkları problemleri çözmek gayesiyle Erzurum'da bir konsolosluk açmaya karar verdi. Bunun üzerine 1860 yılında Rusya'nın Erzurum Konsolosu olarak görev yapan ünlü şarkiyatçı August de Jaba,¹² Sardinya Devleti Konsolos Memuru (delegato consolare) olarak tayin edildi.¹³

Sardinya Konsolosluğunun açıldığı dönemde, Erzurum'da azımsanmayacak sayıda İtalyan yaşamaktaydı. Bunlar arasında doktorlar, eczacılar, tüccarlar ve din adamları çoğunlukta idi. Bunların önemli bir kısmı Kırım Savaşı sırasında Sardinya Ordusu'nun mensubu olarak Türkiye'ye gelmişti. İtalyan kaynaklarına göre Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu hakkında önemli bir eser yazmış olan Enrico de Leone, 1860'ların başında Erzurum'da bulunan İtalyanlar hakkında şunları yazmıştır:

- 9 Benzer bir durum Trabzon için de söz konusudur. Bu hususta bk. Murat Küçükkuşurlu, "Trabzon'da Modernleşmenin Simgesi Olarak Meydan-ı Şarki", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 63, 2018, s. 628.
- 10 BOA, HR. MKT, 306/44, 26.2.1276 (24.9.1859); BOA, HR. MKT, 261/70, 13.3.1275 (21.10.1858).
- 11 BOA, HR. MKT, 261/70, 13.3.1275 (21.10.1858).
- 12 Ünlü bir şarkiyatçı olan ve Rusya'da Kürdolojinin kurucusu olan August de Jaba 1848-1853 ve 1856-1866 yılları arasında Rusya'nın Erzurum Konsolosu olarak görev yapmıştı. Mehmet Tezcan, "1847-1852 Türk -İran Sınır Komisyonu Rusya Temsilcisi Albay E. İ. Çirikov'un Erzurum ile İlgili Kayıtları", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*, Erzurum 2018, s. 109-110.
- 13 BOA, HR. MKT, 331/97, 26.9.1276 (17.4.1860); İl Palmaverde Pel 1860, Torino 1860, s. 413; bu tarihte Sardinya Devleti'nin İstanbul, İzmir, İskenderiye, Tunus ve Beyrut'ta kendi konsolosları görev yapmaktaydı. Midilli ve Lazkiye'de Fransız konsolos vekili, Rodos'ta ise İngiliz konsolos vekili Sardinya Devleti'ni temsil ediyordu. Varna, Burgaz, Trabzon, Rodos, Edirne, Çanakale, Enos, Gelibolu, Selânik, Bursa, Erzurum, Bingazi, Trablusşam, Hanya, Tarsus, Hayfa, İskenderun, Şam, Kudüs, Yafa, Larnaka, Halep, Kahire, Dimyat, Biserta, La Goletta, Sfaw ve Susa'da ise konsolos temsilcisi vardı. İl Palmaverde Pel 1860, Torino 1860, s. 412-414.

“Osmanlı idaresi tarafından Erzurum’da bir grup doktor ve eczacı istihdam edilmişti. Bunlar, Teramo vilayetindeki Camppliden sağlık müfettişi Doktor Carlo Rossi, Piana di Sorrento’dan Doktor Saverio Aurienna, Avellino eyaletindeki Cervinara’dan Doktor Gioacchino Mordoni ve Katanya’dan eczacılar Pietro Goliti, Piyemonteli ebeveynlerden Rodosto’da doğan Giovanni Ricci ve askeri hastanede hizmet veren Giovanni Franchi’ydi. Erzurum’daki topluluk, daha önce bahsedilen İstanbul’dan taşınan Francesco Reforzo, bir marangoz, Enrico Zamari ile Ancona eyaletinden Peder Emidio ve Modena eyaletinden Peder Teodosio isimli iki Kapuçin rahibi tarafından tamamlandı.”¹⁴

Bu sayının takip eden yıllarda biraz daha arttığı söylenebilir. Nitekim 1860’ların sonunda Erzurum ve civarında 20’den fazla İtalyan yaşamaktaydı.¹⁵ Aşağıda bunlar hakkında bilgi verilecektir.

İtalya Konsolosluğu ve İlk Memurları

Sardinya Devleti’nin Erzurum’da konsolosluk açmasından bir yıl sonra, İtalya’daki küçük devletlerin birleşmesiyle İtalya millî birliği sağlandı. Böylece Sardinya Devleti, bu yeni devletin bir parçası oldu. Yeni İtalya Devleti, 1862’de Erzurum’da bir Konsolosluk Memurluğu/Ajanlığı (Agenzia Consolare) kurdu. Trabzon’daki İtalyan Konsolosluğuna bağlı olan bu birim, İtalya’nın bölgedeki en önemli karakolu hâline geldi.¹⁶ Bu tarihte Erzurum’da İngiltere, Rusya ve İran’ın konsolosluğu, Fransa’nın konsolos vekilliği, Avusturya ve İtalya’nın da konsolos memurluğu mevcuttu.¹⁷

Erzurum’daki İtalya Konsolosluğu, başlangıçta, yukarıda belirtildiği üzere konsolos memurluğu olarak açılmıştı ve Trabzon’daki konsolosluğa bağlıydı. Bu birim

14 Enrico de Leone, *L’Impero Ottomano Nel Primo Periodo Delle Riforme (TANZİMAT)*, Secondo Fonti Italiane, Milano 1967, s. 219.

15 *Annali del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio*, Padova 1872, s. 172.

16 Maurizio Russo, “The Formation of the Kurdish Hamidiye Regiments as Reflected in Italian Diplomatic Documents”, *Armenian Review*, Vol. 47 (1-2), 2001, s. 55.

17 Robert Dalyell, “1862 Report on the Eyalet of Erzurum”, 28 February 1862, (TNA, FO, 78/1669), s. 17; Prusya ise 1863 yılında Erzurum ve civarındaki Alman tebaasının ve tüccarlarının işlerini yürütmek üzere Prusya’nın Trabzon’daki Konsolosu Doktor Otto Blau’ya görevlendirmişti. Bu kişinin yeni memuriyeti gereğince Erzurum’a gitmesi veya buraya kendisini temsilen bir memur göndermesi halinde kendisine yardımcı olunması Erzurum Valiliğine bildirilmişti. BOA, HR. MKT, 442/45, 13.1.1279 (11.7.1862).

sonraki yıllarda müstakil bir konsolosluğa dönüştürülecektir.¹⁸ Bu süreç ve dönüşüm hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

İtalya Konsolosluğunun açıldığı ilk yıllarda, Erzurum'da konsolos memuru olarak Dr. Gioachino Sbordone isimli bir kişi görevliydi. Tespitlerimize göre İtalyan tebaası olan bu kişi, 1868 yılına kadar görev yapmıştı.¹⁹ Bu kişinin faaliyetleriyle ilgili elimizdeki tek belge, 1867'de Erzincan'da vefat eden İtalyan Eczacı Giovanni Franci'nin ölümüyle ilgilidir. Bu kişinin terekesi, Erzincan'da İtalyan Konsolosu bulunmadığından hükümet eliyle satılmış ve elde edilen para Erzurum'da bulunan Dr. Sbordone'a teslim edilmek üzere Erzurum'a getirilmişti. Fakat Kasım 1868'de Sbordone'un Erzurum'dan ayrılarak İstanbul'a gitmesi üzerine bu para, Fransız Konsolosu Eynaud'a²⁰ teslim edilmişti.²¹

Anlaşıldığı üzere 1868 yılı sonlarında, bölgede bulunan İtalyan tüccar ve tebaasının işlerini takip etmek üzere, Erzurum'daki Fransız Konsolos Vekili Mösyö Eynaud, İtalya Konsolos Memuru olarak görevlendirilmişti. Bu hususta 1 Aralık 1868'de İstanbul'dan Erzurum Valiliğine gönderilen yazıda, konsolosluklar hakkında cari olan kurallara uygun olarak Eynaud'un bu yeni memuriyetinin kabul edilmesi ve kendisine, İtalyan tebaasına ait vuku bulacak müracaatlarında kolaylık gösterilmesi istenmişti.²²

Eynaud'dan sonra Erzurum'daki diğer Fransa konsolos vekilleri bu görevi yürütmüşlerdi. Nitekim 1879 yılı itibarıyla Erzurum'daki Fransız Konsolos Vekili Castagne, Erzurum'daki İtalyan çıkarlarından sorumlu kişi olarak bulunuyordu. Bu dönemde Eczacı Doktor Augusto Lavini, Eczacı Doktor Giovanni Ricci, Giuseppe Rossetti, Doktor Lanzoni, Giuseppe'nin kız kardeşleri ve Kapuçin Rahibi Peder Basilio de Barco konsolosluk görevlisi olarak Erzurum'da bulunmaktaydı.²³ Bu isimlerden en önemlisi Augusto Lavini idi.

18 *Bollettino del Ministero degli Affari Esteri*, 85, Giugno, 1896, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma, s. 36.

19 *Il Palmaverde Calendario Storico-Administrativo del Regno D'Italia Pel 1866*, Torino, s.3 33.

20 Eynaud 1867-1869 yılları arasında Erzurum'da Fransa Konsolos Vekili olarak görev yapmıştı. Özgür Yılmaz, "Erzurum Yerel Tarih Kaynağı Olarak Fransız Konsolosluk Arşivleri", *Mukaddime*, 2021, C 12/S. 2, s. 277.

21 BOA, HR. MKT, 636/43, 4.8.1285 (20.11.1868).

22 BOA, HR. MKT, 637/73, 15.8.1285 (1.12.1868).

23 *Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia*, 262, 8 Novembre 1879, s. 5097.

Augusto Lavini

Doktor Augusto Lavini'nin asıl mesleği eczacılıktı. Kırım Savaşı sırasında Sardinya Ordusu'nun bir mensubu olarak bölgeye gelmiş ve savaştan sonra Osmanlı Ordusu'nda askeri doktorluk yapmıştı.²⁴ 1870'e kadar bu görevde bulunan Lavini,²⁵ ardından Erzurum'a yerleşerek şehirdeki ilk eczaneyi açmıştı. 1870'lerin sonunda İtalya'nın Erzurum konsolosluğunda çalıştıktan sonra, 3 Haziran 1881'de ise bizzat Erzurum İtalya Konsolos Memuru (agente consolare)²⁶ olarak atandı. Bu hususta Erzurum Vilayeti'ne gönderilen aynı tarihli yazıda, Lavini'nin Erzurum'da konsolos memuru olarak atanmasının İtalya Sefareti tarafından Hariciye Nezaretinden istendiği; bu gibi atamaların yapılabilmesi için Konsolosluklar Nizamnamesi gereğince Babıali'den berat veya resmi ruhsatname verilmesi gerektiği; yapılan incelemede atanmasının tasdiki istenilen Lavini'nin Osmanlı Devleti tebaası ve yerliden olmadığına ulaşıldığı belirtilerek mahallince bir mahzuru yoksa bu kişinin resmi sıfatının tanınması ve usule uygun olarak yapacağı müracaatlar konusunda kendisine kolaylık sağlanması bildirildi.²⁷ Böylece Lavini, 1881 yılında Erzurum'a konsolos memuru olarak atandı. Onunla birlikte Sağlık Müfettişi Doktor Romolo Lanzoni, Eczacı Giovanni Ricci ve Giuseppe Rossetti görev yapmaktaydı.²⁸

Aslına bakılırsa Lavini'nin konsolos memuru olarak atanmasıyla birlikte İtalya'nın Erzurum'daki konsolosluğu gerçek anlamda kurulmuştu. Bir müddetten beri

24 *Bollettino Consolare Pubblicato per Cura der Ministero per Gli Affari Esteri*, Vol. XVII, Parte I, Roma 1882, s. 340; Consorzio Nazionale, *Bollettino Ufficiale del Comitato Centrale*, Anno V, N. 18, Dicembre 1870, s. 278.

25 1862 yılında askerî bir görev için Van'a giden Frederick Millingen, Lavini hakkında şunları söyler: "O zamanlar Van'da iki doktor vardı; Biri bu kasabada bulunan ikinci süvari alayına aitti, diğeri de taburumun doktoruydu. İkincisi, Kırım savaşından beri Osmanlı hizmetinde olan, Sinyor Lavini adında, mesleğinde usta ve uzun deneyimin avantajlarına sahip bir Cenevizli idi. Azmi Paşa, Van'a vardığında, yeğeni Faik Efendi'ye botanik dersi vermesi için Dr. Lavini'yi taburumdan almış ve şahsına bağlamıştı. Böylece Dr. Lavini, yazdan beri Paşa'nın yeğeni tarafından tutulmuş ve boş zamanlarını bilimsel araştırmalara ayırmıştı." Fredrick Millingen, *La Turquie Sous Le Regne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Paris 1868, s. 92.

26 İtalyanca belgelerde, Lavini'den önce Erzurum'da görev yapmış olan kişiler için "delegato consolare" ifadesi kullanılırken, Lavini için "agente consolare" ifadesi kullanılmıştır. Osmanlı belgelerinde ise tümü için "konsolos memuru" ifadesi kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı Osmanlıca belgelerde "Ajan Konsolos" ifadesi geçmektedir. BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR. HMS.İŞO), 77/16, 2.4.1326 (4.5.1908); Bunun İngilizce karşılığı "consular agency" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu ifadeleri "konsolosluk ajanı" olarak değerlendirmek mümkündür.

27 BOA, İ. HR, 346/57, 19.7.1312 (16.1.1895).

28 *Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia*, 304, 20 Dicembre 1883, s. 5738.

Fransa'nın konsolos vekilleri tarafından temsil edilen İtalya'nın bölgedeki çıkarları, şimdi İtalyan tebaası olan bir kişi tarafından temsil edilmeye başlanmıştı. İşte bundan dolayıdır ki Lavini'nin atanmasından önce, 1871'den itibaren yayınlanan Erzurum Vilayet Salnamelerinde İtalya Konsolosluğundan hiç bahsedilmezken, ilk olarak 1881-82 yıllarını kapsayan salnamede, diğer devletlerin yanı sıra İtalyan Konsolos Memurluğu'ndan bahsedilmiştir.²⁹

Lavini, konsolos memuru atanmadan önce, daha çok eczacı, doktor ve tüccar kimliğiyle tanınmıştı. Nitekim 1880 yılında Erzurum şehrindeki üç eczaneden biri Lavini'ye aitti. Eczanesi büyük olup içinde küçük bir laboratuvarı vardı. Eczanesinde kibrit, sucuk ve konserve gibi ürünler de satmaktaydı. Lavini, eczacılığı doktorlukla birlikte yapmaktaydı. Erzurum'a İtalyanca tıbbi dergiler getirterek yeni tedavi şekilleri ve ilaçlar geliştirmekteydi.³⁰ Bu sayede bölgede tanınır ve bilinir hâle gelmişti. Bilhassa Ermeni zenginleriyle arası oldukça iyiydi. Örneğin 1896'da Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştiren Karakin Pasturmacıyan'ın babası olan Harutyun'un doktoru, Lavini'ydı. Harutyun, oğlunun bu baskınının detaylarını Lavini'den öğrenmişti.³¹

1877-78 yıllarında gerçekleşen 93 Harbi sırasında, Rusların şehri işgal ettiği günlerde Erzurum'a gelen Prenses Galitzine, tutmuş olduğu günlüklerinde Lavini ailesi hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bu aileyi ziyaret eden Galitzine, Lavini'nin evinin Erzurum'da Avrupa tarzında döşenmiş güzel bir ev olduğunu; Sinyora Lavini'nin ise Türkleşmiş bir Avrupalı kadının ilginç bir örneği olduğunu belirtir. Lavini'nin Erzurum'da doğmuş ve eğitimini Erzurum'da almış olup piyano konusunda oldukça başarılı bir kızları ve beş yaşında bir erkek çocukları vardır. Galitzine, günlüğünde Lavini'ler hakkında şu ilginç bilgileri vermektedir:

“Madam Lavini'yi ziyaret ettiğimde, bu ailenin Rus olan her şeye karşı nefreti ve Türk olan her şeye sevgisi beni yine tatsız bir şekilde şaşırttı. Madame Lavini'nin beş yaşında güzel bir çocuk olan oğlu benimle yürüyüşten gözyaşları içinde döndü çünkü eve girdiğinde bana eşlik eden bir Kazak

29 Bu hususta bk. *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1299 (1881-1882), s. 149.

30 Diğer iki eczaneden biri, Lavini gibi Osmanlı ordusunda doktorluk yapmış olan Giovanni Ricci'ye aitti. O'nun eczanesi Lavini'ninki kadar muntazam değildi. Üçüncü eczane ise Agop Uzunyan'a aitti. Bu kişi Lavini'nin eczanesinde çırak olarak çalışmış ve daha sonra kendi eczanesini açmıştı. Agop Efendi'nin eczanesinde de ilaçlarla birlikte sucuk ve pastırma satışı yapılırdı. “Pharmacy in Asia Minor”, *The Chemist and Druggist*, June 15, 1881, s. 257; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 2001, s. 86.

31 Osmanlı Bankası, *Armen Garo'nun Anıları*, İstanbul 2009, s. 85.

gördü. Rus askerlerini mi yoksa Türk askerlerini mi daha çok sevdiği sorulduğunda, “Türk” cevabını verdi. Rus Subayları Derneği’nin yakın zamanda gazinoda³² düzenleyecekleri baloya Madam Lavini ve kızını da davet ettim. Madam Lavini olumsuz cevap verdi. Çünkü O’na göre Rus subaylar bu baloyu Erzurum kadınlarını görmek için tertip etmekteydi. Bunu bir günah olarak gören Katolik rahibeler, Lavini’nin kızını, baloya gittiği takdirde derslere almamakla tehdit etmişlerdi.”³³

Lavini’nin Erzurum Hakkındaki Raporları

Augusto Lavini, eskiden beri Erzurum’da ticaretle uğraştığı için bölge piyasasını çok iyi biliyordu. Konsolos memuru olarak görev yaptığı ilk yıllarda, bölgenin ticari ve ekonomik potansiyeli ve İtalya’nın bölgede yapabileceği ticari girişimler hakkında bazı raporlar hazırladı. Örneğin 1887 yılında hazırladığı bir ticaret raporunda, Erzurum hakkında önemli bilgiler vermektedir. Lavini’ye göre Erzurum, İran ithalat ve ihracat ticareti için bir geçiş noktası olmasının yanı sıra Suriye, Bağdat ve Hindistan’la bağlantıları vardı. Ayrıca Küçük Asya’nın iç kesimleri için büyük bir merkezi pazardı. Erzurum şehrinin toplam ticari hareketi yaklaşık olarak 45 milyon İtalyan lirası olup bunun 30 milyonu İran transit ticaretine, 15 milyonu ise Erzurum, Muş, Bitlis, Siirt, Van, Hakkâri ve diğer şehirlerle olan ticarete aitti. İthalat ağırlıklı olarak İngiliz, Fransız, Avusturya ve Alman mamulleri, pamuk, Marsilya ve Triyeste’den şeker, ipek, biblo, haddelenmiş ve çubuk demir, kalay, kurşun, bakır, petrol, alkollü içkiler, deri ve desenli deriler, cam eşya ve mum gibi emtiadan ibaretti. İhracat ise yün, tabaklanmamış keçi, koyun ve öküz derileri, sarı mum, kauçuk ve reçine, canlı hayvan (çok değerli atlar dâhil), halı gibi emtiadan oluşmaktaydı. Hububat ihracatı nedeniyle, ihracat ithalatı geçmekteydi. Ancak bu yıl hububat ve canlı hayvan ihracatının yasak olması nedeniyle, ithalatın ihracatı geçmesi beklenmekteydi. Yöresel ürünler ağırlıklı olarak buğday, arpa, yulaf ve çavdar, yün, patatesti. Yerel endüstri ise küçük ölçekte deri tabaklama, sıradan sabun ve mum imalathaneleri, silah, halı, peçe, pamuklu kumaş, kireç ve alçı gibi üretime dayanmaktaydı.

32 Galitzine’nin verdiği bilgilere göre Rusların gazinoya çevirip balo düzenledikleri yer eski bir saraydı. Eskiden bütün şenlikler burada yapılırdı. Burası 93 Harbi sırasında yaralı Türk askerleri için hastaneye çevrilmişti. Rus işgali sırasında ise gazino olarak kullanılmaktaydı. *The Diary of a Russian Lady, Reminiscences of Barbara Doukhovskoy*, London 1917, s. 99, 116.

33 “Из Дневника Русской Женщины в Эрзеруме в 1878 Году”, Русский Вестник. Журналь Литературный и Политический. Издаваемый М. Катковым, Том сто тридцать восьмой, Москва 1878, s. 100-101. *Rus Habercisi* isimli derginin 8. sayısında yayınlanan günlüklerde verilen bu bilgilerin, aynı kişiye ait olup 1917’de İngilizce olarak Londra’da yayınlanan günlüklerde yer alması dikkat çekicidir. Bu hususta bk. *The Diary of a Russian Lady*, London 1917.

Lavini'ye göre bölgeye gönderilen İtalyan ürünlerinin miktarını ve değerini belirtmek mümkün değildi; zira İtalyan ürünlerinin çoğu İstanbul'daki komisyoncular üzerinden, geri kalanı da Fransız ve Avusturya vapurlarıyla Marsilya ve Triyeste üzerinden gelmekteydi. İtalya'dan gelen ürünler genellikle deri, kibrit, tıbbi ilaçlar, makarna ve diğer gıda ürünleri ile Venedik boncuklarından ibaretti. Lavini'ye göre, ulusal bir nakliye hattı kurulması ve Cenova ve Venedik limanlarının Trabzon ile doğrudan bağlantı kurması hâlinde, İtalya'nın bölgeye ihracatı ve ticari alışverişi önemli ölçüde artacaktı.³⁴

Lavini 1887'de gönderdiği başka bir raporda, İtalya'dan bölgeye gönderilen derilerin yavaş yavaş diğer menşeli derilerin yerini aldığını, İtalyan tüccarların bölgeye keçi derisi, tabaklanmış koyun derisi ve beyaz ve renkli koyun postları gönderebileceklerini belirtmişti.³⁵

Lavini, uzun zamandan beri bölgede yaşadığı için, yazdığı bazı raporlarda Erzurum hakkında son derece detay bilgiler vermekteydi. Daha, konsolos memuru olarak atandığı 1881 yılında hazırladığı bir raporunda, Erzurum hakkında şu bilgileri vermekteydi:

“Tarihî Eserler

Şehrin adını aldığı İmparator Genç Theodosius tarafından 5. yüzyılda yaptırılan kale, Bizans üslubunda dörtgen planlı, iki sıra duvarlı ve 72 kuleye sahip güzel bir anıttır.

Erzurum'da çok uzaklardan görülebilen, çapı 2 metreden ve yüksekliği 50 metreden az olmayan yuvarlak bir kule, kalenin ortasına dikilmiştir. Taştan inşa edilmiş ve Türk adetlerine göre dışı alçı sıva ile kaplanmış, çok zarif bir şekilde sahiptir ve Timurlenk'in uzun yıllar şehri yöneten generallerinden Abdülkerim tarafından yaptırıldığına inanılmaktadır.

Ulucamii, 28 sütun tarafından desteklenen muazzam bir kubbeye sahiptir, ancak bunlardan sadece bağlantısız bir tonoz kalmıştır.

Erzincankapı'nın yakınında Çinili Minare (Yakutiye Medresesi) vardır. Bunun yanında güzel heykellerle dolu eski bir sarayın (Morgov Sarayı)

34 Ludocico Gioia, “Sul Commercio di Erzerum”, *Trebizonda*, 2 Novembre 1887, *Bollettino Consolare Pubblicato Per Cura del Ministero Per Gli Affari Esteri*, Volume XXIII-Fascicolo XII, Dicembre 1887, Roma, s.783-784.

35 *Bollettino di Notizie Commerciali*, Serie II/ Vol. IV, N.46, 13 Novembre 1887, s.1083.

kalıntıları vardır. Bu sarayın Yezidi bir lidere ait olduğuna ve bu kişinin İslam dinini benimseyeceği endişesiyle yandaşları tarafından öldürüldüğüne inanılır.

Kentte ayrıca, üstündeki sokaklardan daha eski olan ve kalelerin savunucularının kullanımı ve birinden diğerine iletişim sağlamak için inşa edildiğine inanılan yer altı geçitleri de vardır.

Yeraltı geçitlerinden birinde, Ruslar tarafından 1829 işgalinde götürülmüş olan kapılarında Roma kartalı oyulmuş olan eski bir anıt vardı.

Toprak Bölümü

Genel olarak arazi, her biri birkaç hektarlık küçük bölümlere bölünmüştür. Yerel ölçüm birimi “dönüm”dür ve yaklaşık olarak 1.056 metrekareye karşılık gelir. Toprağın verebileceği rant, her bir tohum ölçüsü için en fazla 4 ila 5’tir. Ancak birçok yerde arazi veya tarlaların değeri ölçmek yerine, içerebileceği tohum miktarı ile hesaplanır.

Tarım Ücretleri

Tarım işçilerinin ücretleri hasat ve ekim mevsiminde günde 15 ila 20 kuruş (1 kuruş 22 senttir), diğer zamanlarda 7 ila 10 kuruş arasında değişmektedir.

Endüstri

Erzurum’daki ana sanayii, bu vilayetlerde yaşayan Türk, Rum ve Ermeni kadınların ayırım gözetmeksizin tepeden turnağa örtündükleri bir tür mantı olan çarşaf imalatıdır. Ermeniler ve Rumlar beyaz ve griyi, Türkler ise kırmızı, sarı gibi daha canlı renkleri kullanırlar. Bunlar konforuna göre ipek veya pamuktan dokunurlar. Bunların maliyetleri oldukça yüksektir. Üstelik dokundukları iplik o kadar incedir ki, henüz Avrupalı iplikçiler tarafından taklit edilebilmiş değiller.

Aba adı verilen iç örgüsü pamuk ipliğinden ve dış örgüsü yün ipliğinden olan özel bir kumaş da yapılır. Bunlar özellikle Van ve Siirt ile Van’a 14 fersah uzaklıktaki çok çalışkan bir köy olan Çatak’ta üretilir.

Bölgede abanın yanı sıra şal dedikleri, türü belirsiz, tamamı yünden bir çeşit kumaş da dokunur.

Birkaç yıl öncesine kadar imalatçılar ona 30 santimetreden daha fazla

yükseklik veremediler; ancak Lavini,³⁶ daha yüksek olması konusunda ısrar etti ve zeki bir genç bularak dokuma tezgahını modifiye ettirdi ve 66 santimetre boyunda ürün elde edilmeye başlandı. O andan itibaren üretim o kadar arttı ki bu kumaş artık sadece bölgenin tamamına değil, İstanbul ve İran'a da ihraç ediliyor.

Bölgede kuyumculuk da hayli ileridedir. İnce işçilik gerektiren ve Fransa ve İngiltere'de çok beğenilen altın ve gümüş ipliklerden yapılan kemerler meşhurdur.

Erzurum'da ayrıca kilim denilen mükemmel desenli halı imalathaneleri vardır.

Ayrıca kara kehribar denilen ve kömüre benzeyen bir taştan ve Kağızman'dan getirilen mermerden ağızlıklar, madalyonlar, küpeler, diğer kadın süs eşyaları ve fincanlar vs. yapılmaktadır. Bu ürünler Türkler ve Ermeniler tarafından yapılır. Bunlardan biri 1873'te Viyana sergisinde şeref diploması almıştır.

Avrupa'dan gelen ipliklerle dokunan pamuklu bezler ve "manusa" adı verilen farklı renklerde çizgili kumaşlar da dokunmaktadır. Özellikle Arapkir, Eğin, Erzincan şehirlerinde ve bir miktar da Erzurum ve Trabzon'da bu tür bezler ve manusa üretilmektedir.

Ayrıca "daban" denilen ve İran çeliğinden yapılan kesici ve ateşli silahlar da üretilir.

Ücretler

Son savaştan ve kâğıt para olan kaimenin piyasaya çıkmasından sonra ücretler ciddi derecede arttı. Belli başlı mesleklerin günlük ücretleri aşağıda verilmiştir:

El işçisi: 4-5 kuruş

Marangoz: 10-15 kuruş

Duvar ustası: 5-10 kuruş

Boyacı: 8-12 kuruş

36 Bu rapordaki bilgiler Lavini tarafından elde edilmiş ve bağlı bulunduğu Trabzon'daki konsolosa gönderilmiştir. Dolayısıyla raporu üst mercilere gönderen kişi Trabzon Konsolosu olduğu için onun ağızıyla hazırlanmıştır.

Terzi: 8-10 kuruş

Kuyumcu: 5-8 kuruş

Ayakkabı tamircisi: 20-50 kuruş (haftalık)

Kâhya: 80-100 kuruş (aylık)

Ev hizmetçisi: 150-200 kuruş (aylık).³⁷

Lavini ve Ermeni Meselesi

Yukarıda aktarılan rapordan da anlaşılacağı üzere Lavini, Erzurum hakkında detaylı değerlendirmeler yapacak kadar bilgi ve donanıma sahipti. Bununla birlikte onu asıl ön plana çıkaran husus, Ermeni meselesiyle ilgisiydi. Aslına bakılırsa Lavini, konsolos memuru olarak atandığı 1881 yılından itibaren Ermeni Meselesi ile yakından ilgilenmişti. Bununla birlikte, özellikle 1890 yılından itibaren siyasi arenada boy göstermeye başladı. Lavini'nin Erzurum'da görev yaptığı dönemde yaşanan en önemli hadise 20 Haziran 1890'da Ermeni komitacılarının başlatmış oldukları Ermeni hadisesiydi. Bu ilk büyük Ermeni ayaklanmasında 100'den fazla kişi ölmüştü.³⁸

Hadisenin üzerinden iki gün geçtikten sonra, 22 Haziran'da Rusya, İngiltere, Fransa ve İran konsolosları Erzurum Valisi Samih Paşa'ya bir yazı göndererek konsolosların ve bu ülkelere mensup yabancıların ikamet ettiği bölgenin tamamen

37 *Bollettino Consolare Pubblicato Per Cura Del Ministero Per Gli Affari Esteri*, Vol. XVIII-Fascicolo III, Marzo 1882, Roma, s. 324-346.

38 Bu hadise, Saint Asalyan Ermeni kilisesinde silah imal edildiğinin yetkililere ihbar edilmesinden sonra yapılan aramalar bahane edilerek başlatılmıştı. Erzurum Valisi ile Merkez Kumandanı'na hitaben "muhbir-i sadık" imzasıyla yazılan 16 Haziran 1895 gece yarısında Merkez Kumandanı Rahmi Paşa'nın hanesi önüne bırakılan ihbar mektubunda, Ermeni Kilisesi'nin avlusu içinde altı yedi yıldan beri oluşturdukları demirhane içinde bir adet torna tedarik edildiği, harp aletlerinin yapılmasına uygun olan bu tornadan Erzurum'da sadece askeriyenin kontrorlündeki Erzurum Kalesi'nde bulunduğu yazılıydı. Ayrıca, Ermenilerin her an harekete geçebilecekleri ve bir savaş çıkması hâlinde Erzurum'daki bütün Müslümanları telef edebilecekleri belirtilmişti. Mektubun devamında, demirhanenin kapısının kilisenin dış kapısından girildiğinde karşıdaki kapının sol tarafında bulunduğu, kilisenin diğer kısımlarını gezmek serbest olduğu hâlde buraya kimsenin alınmadığı, demirhanenin doğu kısmında, kâğır yapıların altında büyük mahzenler yapıldığı ve bu mahzenlerin girişlerinin gizli tutulduğu ifade edilmişti. Kilisede yapılacak aramanın çarşamba günü yapılması ve demirhanenin kapısına varıldığında hızlı bir şekilde hareket edilmesi gerektiği, aksi takdirde içerdekilerin zaman kazanarak harp aletlerini saklayacakları da ihtar edilmişti. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 62/106, 5.11.1307 (23.6.1890); İşte bu ihbar mektubundan sonra gerekli önlemler alınarak kilisede arama yapılmış ve ardından bu arama bahane edilerek isyan hareketi başlamıştı. Bu ayaklanmayla ilgili olarak bk. Zeynep Cumhur İskefiyeli, "Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması: Erzurum Olayı (1890)", *ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Sonbahar 2005, s. 103-123.

koruma altına alınması için Karskapı tarafına giden cadde ile Mahallebaşı denilen bölgede koruma önlemlerinin artırılmasını istemişlerdi. Onların ifadesine göre hadisenin yaşandığı cuma günü Mahallebaşı'nda ayaktakımından olan bazı kişiler caddenin üst tarafındaki hanelere hücum etmiş, camlarını kırmış ve bir kişiyi öldürmüşlerdi.³⁹

Söz konusu yazının altında imzası olanlardan biri de Lavini idi. Aynı Lavini, hadiseyi takip eden günlerde, bölgedeki bazı Ermeni komitacılarıyla yakın temas kurdu. Onlarla birlikte Osmanlı Devleti aleyhine bazı teşebbüslere girişti. Bu arada, 28 Aralık 1890 tarihinde, İtalya Hükümeti tarafından “şövalye” ünvanıyla ödüllendirildi.⁴⁰

Lavini'nin bu ve benzeri eylemleri Erzurum Valiliği'nin dikkatinden kaçmadı. Bilhassa birtakım “Ermeni fesedesini” mağazasında toplayarak “tahrikât ve teşvikâtta” bulunması memleketin huzur ve sükununu bozmaya başlamıştı. Bunun üzerine durum valilik tarafından Dahiliye Nezaretine bildirilerek Lavini'nin Erzurum'da bulunmasının mahzurlu olduğu ve bir an evvel Erzurum'dan kaldırılması gerektiği ifade edildi. Dahiliye Nezareti ise 5 Mart 1892'de durumu Hariciye Nezaretine ileterek, bu hususta gerekli adımların atulmasını talep etti.⁴¹ Bunun üzerine Hariciye Nezareti İtalyan Sefareti nezdinde teşebbüse geçti ve Lavini görevinden azledildi. Lavini'den sonra Erzurum'daki İtalyanların işlerine İngiltere Konsolosu Sir Robert Graves bakmaya başladı.⁴²

Lavini, görevden alındıktan sonra, asıl mesleği olan eczacılık işini Erzurum'da sürdürmeye devam etti. Bununla birlikte Erzurum'daki bazı Ermeni ayrılıkçıları ile gizli surette görüşmelerini sürdürdü. Bu hususta Erzurum Valiliği'nden İstanbul'a gönderilen yazılarda, kendisinin eczacılık hususunda dahi takındığı tavrın İslam ahali arasında nefret uyandırması nedeniyle Erzurum'da kalmasının mahzurlu olduğu bildirildi. Bu durum Hariciye Nezareti tarafından İtalyan Sefaretine iletildiğinde sefaret yetkilileri, Erzurum'daki İtalyan tebaasının işlerine oradaki İngiliz Konsolosunun baktığını, dolayısıyla bu hususta kendisiyle temasa geçilmesi gerektiğini belirtti. Fakat bu temas, Erzurum Valiliği tarafından uygun bulunmadı ve

39 BOA, Y. PRK. ASK, 62/106, 5.11.1307 (23.6.1890).

40 *Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia*, 29, 5 Febbraio 1891, s. 509.

41 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (DH. MKT), 1929/38, 6.8.1309.

42 BOA, DH. MKT, 1961/27, 18.11.1309; G. R. Berridge, *The Counter-Revolution in Diplomacy and Other Essays*, (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011), s. 56; Graves'in Erzurum Konsolosluğu için bk. Sir Robert Graves, *Storm Centres of the Near East, Personal Memories, 1879-1929*, s. 110-134.

Lavini'nin uygun bir şekilde Erzurum'dan uzaklaştırılması gerektiği İstanbul'daki yetkililere bildirildi.⁴³ Bununla birlikte, aşağıda görüleceği üzere Lavini Erzurum'da kalarak eczacılık yapmaya devam etti ve bahsedilen türdeki eylemlerini sürdürdü.

Attilio Monaco'nun Erzurum Konsolosluğu ve Ermeni Meselesi'ndeki Rolü

Yukarıda ifade edildiği üzere Lavini'nin görevden alınmasından sonra, Erzurum'daki İtalyan tebaasının işlerine İngiliz Konsolosu bakmaya başladı. Bu durum 1894 yılının sonlarına kadar devam etti. Belirtilen tarihte İtalya Devleti, Erzurum'da müstakil bir konsolosluk açmak üzere harekete geçti ve bununla ilgili karar 20 Aralık 1894'te alındı. Buna göre Trabzon'dan bağımsız olarak Erzurum'da bir konsolosluk açılacak ve Erzurum'un yanı sıra Bitlis, Sivas ve Van bu konsolosluğa bağlı olacaktı. Yani Erzurum Konsolosluğunun görev alanı bu dört vilayeti kapsayacaktı.⁴⁴ Böylece Erzurum'daki konsolos memurluğu kaldırılarak konsolosluk kuruldu. Alınan bu karar üzerine İtalya'nın İstanbul Sefiri Catalani, 22 Aralık'ta Osmanlı Hariciye Nezaretine bir yazı göndererek Konsolos Memuru Lavini'nin görevden ayrılması nedeniyle, onun yerine Edirne'de konsolos vekili olan Attilio Monaco'nun⁴⁵ Erzurum'a konsolos tayin edildiğini bildirmiş ve bu hususta gereken berat ve fermanın verilmesini talep etmişti.⁴⁶

İtalya Devleti'nin Lavini'nin ardından Erzurum'a bir konsolos görevlisi atamayıp yaklaşık üç yıl sonra Erzurum'da müstakil bir konsolosluk kurma kararı, aynı günlerde patlak veren ve kısa zamanda uluslararası bir mesele haline alan Sason İsyanı⁴⁷ ile doğrudan alakalıydı. İtalyanlar, bu isyan günlerinde Erzurum'da bir konsolosluk açarak, bir büyük devlet sıfatıyla meseleye müdahil olmak ve uluslararası arenada boy göstermek istemişlerdi. Çünkü bu isyan nedeniyle, batılı devletlerin baskısıyla kurulan uluslararası Tahkikat Komisyonu'nda⁴⁸ Osmanlı Devleti yetkililerinin yanı

43 BOA, DH. MKT, 1961/27, 18.11.1309 (14.6.1892).

44 *Raccolta Ufficiale delle Leggi e Dei Decreti del Regno D'Italia, Parte Principale*, Volume Terzo, Anno 1894, Roma 1894, s. 394.

45 *Bollettino del Ministero degli Affari Esteri*, 40, Gennaio 1895, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma, s.4

46 BOA, İ. HR, 346/57, 19.8.1312 (15.2.1895).

47 1894 yılında Bitlis Vilayeti'nin Muş Sancağı'na bağlı olan Sason'da başlayan Ermeni İsyanı, kısa sürede uluslararası bir hâl alacak ve Osmanlı Devleti'ni bir hayli meşgul edecektir. Bu hususta bk. Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyanları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2000.

48 Sason Olayları patlak verince, başta İngiltere olmak üzere batılı devletler bu meseleyle yakından ilgilenmeye başladı. Bu durumun farkında olan Osmanlı Hükûmeti, kendi memurlarından oluşan

sıra, Erzurum'da konsolosluğu bulunan devletlerin temsilcileri (bizzat konsoloslar) yer alacaktı.⁴⁹ Belirtilen tarihte Erzurum'da İngiltere Rusya ve Fransa'nın konsolosluğu vardı. Osmanlı yetkilileri dördüncü bir konsolosun, yani İtalya'nın işe karışmasını istemiyordu. Bu nedenle İtalya'nın Erzurum'a konsolos atmasını mümkün olduğunca geciktirmek ve Tahkikat Komisyonu'nun işini tamamlamasından sonraya bırakmak için elinden geleni yaptı.⁵⁰

1894 yılının son günlerinde, bu mesele ciddi bir hâl aldı. Bunun nedeni, yukarıda bahsedilen Attilio Monaco'nun 27 Aralık'ta Erzurum Konsolosu olarak atanması ve Edirne'den Erzurum'a doğru yola çıkmış olmasıydı. Bu bilgi Fransız Sefiri tarafından Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirilmişti. Bu durum karşısında tedirgin olan Hariciye Nazırı, ilgili devletlerden Fransa ve Rusya'yı bu meseleyle ilgili olarak yanına çekmeye çalıştı. Aslına bakılırsa her iki devlet de İtalya'nın Tahkikat Komisyonu'na üye vermesine karşı çıkmaktaydı.⁵¹ Hariciye Nazırı ile görüşen Fransa Sefiri, Osmanlı Devleti ile üç büyük devlet arasında bulunan çözüm yolunun ancak ilgili devletlerin tamamının muvafakatiyle değiştirilebileceğini, yalnız bir devletin bu hususta karar vermesinin mümkün olmadığını ve başka bir devletin işe karışarak Tahkikat Komisyonu'na temsilci vermesi vaktinin geçmiş olduğunu belirtmişti. Rus Sefiri de benzer görüşler ileri sürmüştü. Nitekim 15 Aralık 1894'te İstanbul'daki İtalya Sefiri ile görüşen Rus Sefiri Nelidow, İtalya'nın bölgede hiçbir çıkarı olmadığını, İtalyan temsilcinin işe karışmasının meseleye politik bir karakter vereceğini ve halkı isyana sevk edeceğini belirtmişti.⁵² Diğer taraftan Hariciye Nazırının Sadarete bildirdiğine göre 27 Aralık'ta kendisiyle görüşen Fransız Sefiri, Londra'daki Fransız ve Rus sefirleri vasıtasıyla İtalyalıların "bu sevdadan vazgeçirilmesi için" İngiltere kabinesine ciddi bir tebligat

bir tahkikat komisyonunu bölgeye göndermek için teşebbüse geçti. İngilizler, komisyonun sadece Osmanlı memurlarından oluşmasına itiraz edince hükümet, komisyona Amerikalı bir temsilcinin katılmasını önerdi. Ayrıca bir İngiliz konsolos yardımcısının da katılmasına sıcak baktığını bildirdi. Ancak İngiliz Hükümeti, komisyonun uluslararası olmasını talep etti ve Bâbiâli'ye, delege göndermeleri için Fransa ve Rusya'yı davet etmesini tavsiye etti. Davetler, Paris ve St. Petersburg Hükümetleri tarafından kabul edildi. *The Memoirs of Francesco Crispi*, Vol. III, Internationals Problems, London 1914, s. 290.

- 49 Mehmet Batuhan Çeken, "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basımına Yansımaları", *OTAM*, S. 51, Bahar 2022, s. 81.
- 50 BOA, Yıldız Evrakı Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 317/16, 18.7.1312 (15.1.1895).
- 51 BOA, Y. A. HUS, 315/116, 28.6.1312 (27.12.1894); BOA, Y. A. HUS, 317/16, 18.7.1312 (15.1.1895).
- 52 *The Memoirs of Francesco Crispi*, Vol. III, s. 290-291.

yapıldığı gibi İstanbul'daki İngiliz Sefiri dahi Londra'ya ayrıca bu yolda telkinde bulunmuştu. Dahası İngilizler Osmanlı, Rusya ve Fransa'ya verdikleri kesin sözden cayarak İtalya memurunun da Tahkikat Komisyonu'na iştirakini desteklerse Rusya ve Fransa'nın bunu protesto edip muvafakat etmeyeceklerini; bu durumda uluslararası Tahkikat Komisyonu hakkında verilmiş olan kararın iptal olacağını ve kendileri komisyona üye vermeyecekleri gibi İngiliz temsilcinin gitmesine de razı olmayacaklarını söylemişti. Bu takdirde Osmanlı Devleti'nin yalnız başına istediği gibi tahkikat icra etmeye salahiyet kazanacağını; bu durumun Fransa ve Rusya tarafından destekleneceğinin İngilizlerce pekâlâ tahmin edildiğinden işi bu noktaya getirmeyeceklerini ve İtalyanların teşebbüsünün zaten "ayak patırtısından" ibaret olmakla bir iki gün içinde geri adım atacaklarını kendisine ifade etmişti.⁵³

Anlaşıldığı kadarıyla İtalya'nın Erzurum'a konsolos atayarak bu konsolosun Tahkikat Komisyonu'nda yer almasını ısrarla destekleyen devlet İngiltere'ydi.⁵⁴ İngiltere Hükûmeti, bu komisyona daha fazla batılı gücün temsilci vermesinden yanaydı. Bu hususta İngiltere ve İtalya yetkilileri arasında görüşmeler yapılmış ve iki devlet arasında mutabakat sağlanmıştı. İşte bunun üzerine Attilio Monaco Erzurum Konsolosu olarak görevlendirmişti.⁵⁵

Diğer taraftan Osmanlı yetkilileri, İstanbul ve Roma'daki İtalyan yetkilileri ile durumu görüşmekte ve İtalya'nın Erzurum'a bir konsolos atamasının "münasebet-siz ve lüzumsuz" olduğunu anlatmaya çalışmaktaydı. Osmanlı yetkililerine göre Sason tahkikatında İtalya tarafsız kalmalı ve Osmanlı Devleti ile dostluğunu sürdürmeliydi. Tahkikat Komisyonu'nun işini bitirmesinden sonra, Erzurum'da konsolos bulundurmasını icap ettirecek İtalyan tebaasının bulunmadığını İtalyanlar da görecekler ve konsolos atanmasının gereksiz olduğunu anlayacaklardı.⁵⁶ Buna mukabil muhatapları olan İtalyanlar aksi görüşte ısrar etmekte ve bu atamanın Osmanlı Devleti'nin lehine olacağını belirtmekteydi. 27 Aralık'ta İtalya'daki Osmanlı Sefiri ile görüşen İtalya Dışişleri Bakamı Blanc, Konsolosun Sason Hadisesi'ne karışmayacağı ve dost bir ülkenin konsolosu olarak Erzurum'da görev yapacağı hususunda İstanbul'daki sefirinin verdiği teminatı tekrarlamıştı. Ayrıca, bu atamaya yönelik Osmanlı yetkililerinin itirazlarına şaşırıldığını, tarafsız ve dost bir

53 BOA, Y. A. HUS, 315/116, 28.6.1312 (27.12.1894).

54 *The Memoirs of Francesco Crispi*, Vol. III, s. 291

55 *Atti Parlamentari Della Camera Dei Deputati*, LXXIII, Tornata Di Giovedì 28 Novembre 1895, Roma, 11 Dicembre 1895, N. 73, s. 2605-2607.

56 BOA, Y. A. HUS, 315/116, 28.6.1312 (27.12.1894).

devletin Erzurum'da bir konsolos bulundurmasının Osmanlı Devleti'nin lehine olacağını belirtmişti. Bakan, Ermeni meselesi hakkında Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine bir sürü şayia dolaştığından, İtalya Hükümeti'nin kendi konsolosu vasıtasıyla bu mesele hakkında doğru bilgileri elde etmeyi vazife addedildiğini de ilave etmişti.⁵⁷

İstanbul ve Roma'da bu görüşmeler yapılırken, İtalyan Konsolosu olarak görevlendirilen Attilio Monaco, Edirne'den İstanbul'a gelmiş ve 24 Aralık Pazartesi günü buradan vapurla Trabzon'a hareket etmişti. İşin ilginç tarafı Monaco'nun, Sason Tahkikat Heyeti başkanı Şefik Bey ve üyesi Celal Bey'le birlikte hareket etmiş olmasıydı. Böylece Tahkikat Heyeti'ne resmen olmasa bile fiilen iltihak eden Monaco, adı geçen kişilerle birlikte Trabzon'a gelmiş ve oradan da aynı kişilerle birlikte Erzurum'a doğru hareket etmişti. Daha da ilginç olan şey, bütün bu bilgilerin Fransa Sefiri tarafından İstanbul'daki Osmanlı yetkililerine bildirilmiş olmasıydı.⁵⁸ Bunun üzerine derhâl harekete geçilmiş ve 29 Aralık'ta Şefik ve Celal Bey'e bir telgraf gönderilerek Monaco'ya refakat etmemeleri tembih edilmişti.⁵⁹ Diğer taraftan 3 Ocak 1895'te, konsolos olarak Erzurum'a gelmekte olan Monaco'nun hiçbir resmî sıfatının olmadığı ve Bâbüalî tarafından tanınmadığı Erzurum Valiliğine iletildi. Bununla birlikte Monaco'nun men edilmesinin iki ülke arasında diplomatik ve siyasi sorunlara sebep olabileceği hatırlatıldı.⁶⁰ Şefik Bey ve Celal Bey ise 4 Ocak 1895 tarihinde İstanbul'a verdikleri cevapta, İtalyan Konsolosu olarak Erzurum'a gitmekte olan kişiye gemide rastlayarak kendisiyle Trabzon'dan Gümüşhane'ye kadar birlikte yolculuk ettiklerini; kendilerine verilen emir üzerine gereğini yaptıklarını ve ondan ayrıldıklarını belirttiler. Ayrıca, Monaco'ya verilmiş bir sözlerinin olmadığını ve hükümet ve padişahın emrine uygun hareket edeceklerini ifade ettiler.⁶¹

Bu arada 5 Ocak 1895'te Erzurum'a gelmiş olan Monaco, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Tercümanı vasıtasıyla Erzurum Valisi'nden randevu istedi. Erzurum Valisi ise Monaco'nun elinde resmî bir emir olup olmadığını tercüman vasıtasıyla kendisine sordu. Olmadığı cevabını alınca, kendisini resmî bir konsolos sıfatıyla kabul edemeyeceğini ve muteber bir şahıs sıfatıyla gayri resmî bir şekilde gelir

57 BOA, Y. A. HUS, 315/126, 28.6.1312 (27.12.1894).

58 BOA, İrade-i Hususiye (İ. HUS), 33/7, 1.7.1312 (29.12.1894).

59 BOA, İ. HUS, 33/8, 1.7.1312 (29.12.1894).

60 BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 545/40865, 7.6.1312 (6.12.1894).

61 Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, C 70/ S. 258, 2006, s. 702-704.

ise kendisiyle görüşebileceğini belirtti. Valinin bu tavrından sonra Monaco'dan herhangi bir geri dönüş olmadı. Erzurum Valisi'nin İstanbul'a bildirdiğine göre Monaco, üç günden beri bir otelde kiraladığı odalarda ikamet ediyor ve devamlı surette İngiliz Konsolosu ile görüşüyordu.⁶² Diğer taraftan bu hususu görüşmek üzere 9 Ocak'ta Bâbiâli'ye gelen İtalya Sefiri, Erzurum Valisi'nin Erzurum'u gitmiş olan Monaco'yu kabul etmemesinin kendisini oldukça rencide ettiğini ve bu hususta Roma'ya bir telgraf göndermeyi pek arzu etmediğini belirtmişti. Aynı toplantıda sefir, Monaco'nun Sason işlerine doğrudan veya dolaylı olarak karışmayacağını ve yalnız Erzurum'da kalacağını bir kez daha temin etmiş ve Monaco'nun resmi sıfatının tanınmasının Erzurum Valisine bildirilmesini istemişti. Sefirin bu sözlerine karşılık olarak, iki devlet arasında mevcut bulunan münasebetlere uygun olarak hareket olunacağı kendisine bildirilmişti.⁶³

İtalya'nın konsolos olarak görevlendirdiği Monaco'nun Erzurum'a gidişi bir emri-vaki idi. Bu hususta 14 Ocak 1895'te Hariciye Nezaretine gelen İtalya Sefiri ile görüşen nazır, konsolos atama işinin belirli resmi işlemlere göre yapılması gerektiğini, buna mukabil resmi muameleler tamamlanmadan ilgili kişinin Erzurum'a gönderilmiş olmasının doğru olmadığını belirtmişti. Sefir ise konsolosun her nasılsa tayin edilerek Erzurum'a gönderilmiş olduğu ve artık geri çağırılmasının mümkün olmadığı cevabını vermişti. Sefire göre Monaco'nun resmi sıfatının Osmanlı Hükûmeti tarafından tasdik edilmemesi İtalya Devleti'nin haysiyetine zarar verecekti. Bu kişinin Erzurum'da adı bir şahısmış gibi layık olmayan muameleye maruz kalması ve durumun Roma'ya bildirilmesi hâlinde bunun kötü sonuçları olacaktı. Sefire göre bu gibi mahzurların ortaya çıkmaması için konsolos sıfatıyla memuriyetinin tasdiki hususunun Erzurum Valiliğine telgrafla bildirilmesi gerekmektedir. Buna mukabil Hariciye Nazırı, sefir ile uzun uzadıya görüşerek, bu atamanın Sason tahkikatı sonrasına bırakılması konusunda ısrar etmiş; fakat sefiri ikna edememişti. Bu husustaki görüşmeler ertesi gün de devam etmişti. Her iki taraf da kendi fikrini karşı tarafa kabul ettirmek istemiş; bu yüzden bir sonuç alınmamıştı. Bunun üzerine Hariciye Nazırı, Rusya ve Fransa'nın sefaret baş tercümanları ile görüşmüştü. Bu iki kişi, Erzurum'a gönderilmiş olan Monaco'nun Sason tahkikatına hiçbir surette karışmayacağı yönünde İtalya Hükûmeti tarafından teminat verildikten sonra konsolosluğunun kabul edilmemesinin uygun olmayacağı yönünde görüş bildirmişlerdi.⁶⁴

62 BOA, Y. A. HUS, 316/94, 14.7.1312 (11.1.1895).

63 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Marûzâtı (Y. PRK. A), 9/74, 16.7.1312 (13.1.1895).

64 BOA, Y. A. HUS, 317/16, 18.7.1312 (15.1.1895).

Görüldüğü üzere, Sason Hadisesi'ne müdahil olan üç devletten birisi olan İngiltere, başlangıçtan beri İtalya'nın Erzurum'a konsolos ataması yönünde görüş belirtmiş ve bunu ısrarla talep etmişti. Rusya ve Fransa, başlangıçta Osmanlı Devleti'nin bu husustaki görüşlerine daha yakın durmuş, ama sonunda İtalya'dan gerekli teminatın alınması koşuluyla konsolos atamasının uygun olacağını belirtmişlerdi. Bunun üzerine İtalya'nın lehine bir hava oluşmuştu. 18 Ocak'ta İstanbul'da Hariciye Nazırı ile İtalya Sefiri arasında yapılan görüşmede, Monaco'nun konsolos sıfatıyla yalnız Erzurum'da ikamet edip ne bizzat ne de memur göndererek Sason tahkikatına iştirak etmeyeceğine dair İtalya Sefiri'nin sözü hatırlatılmıştı. Fakat Sefir, durumun Roma'ya bildirilmiş olması nedeniyle artık işin kendisinden çıkmış olduğunu belirterek bu hususta teminat vermektan kaçındı. Hariciye Nazırı'nın bu hususta ısrar etmesi üzerine sefaret yetkilileri, Monaco'nun tahkikat heyetine iştirak için İtalya Hükûmeti tarafından hiçbir emir almamış olduğu mealinde bir mektubu Hariciye Nazırı'na verdi. Bunun üzerine Monaco'nun konsolosluk beratının Erzurum'a ulaşmasına kadar sıfatının re'sen tanınması ve kendisinin Sason işleri hakkındaki tahkik heyetinde ne bizzat ne de memur göndermeye salahiyeti olmayıp vazifesi münhasıran konsolosluktan ibaret bulunduğu telgrafla Erzurum Vilayeti'ne bildirildi.⁶⁵

Bu arada İtalya Hükûmeti tarafından Erzurum'da bir konsolosluk açılması yönünde 20 Aralık 1894'te verilmiş olan karar yenilenmiş ve 6 Ocak 1895'te İtalya Hükûmeti tarafından Erzurum'da birinci sınıf konsolosluk açılması yönünde nihai karar verilmişti.⁶⁶

İşte bütün bu gelişmelerden sonra İtalya Sefiri'nin Monaco'nun Erzurum Konsolosu atanmasına dair gerekli iznin verilmesini isteyen 22 Aralık tarihli yazısı işleme alındı. Bu hususta öncelikle Dîvân-ı Hümâyun tarafından arşivdeki kayıtlara bakıldı. Osmanlı Devleti ile Sardinya Devleti arasında yapılan ahitnamede arşivdeki kayıtlardan çıkarıldı. Bu ahitnamede şu ifadeler yer almaktaydı:

“Memâlik-i Mahrûse'de Sardinya tebaasına göre mevki-i ticâret olup umûr ve husûslarının rü'yeti zmnında konsolos ve konsolos vekili bulunmasının lüzümü tebeyyün eden mahallerde, kendi cinslerinden konsolos ve konsolos vekili ikame olunup bunlara imtiyazât ve muafiyeti hâvi lâzım gelen berevât ve evâmîr-i âliye itâ kılınacaktır.”

65 BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 113/41, 21.7.1312 (18.1.1895).

66 *Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia*, 19, Gennaio 1895, s. 422.

Sardinya Devleti ile Osmanlı arasındaki ahitnamenin ilgili maddesi çıkarıldıktan sonra, eski konsolos memuru Lavini'nin memuriyetinin tasdikine dair 3 Haziran 1881 tarihinde Erzurum Vilayeti'ne gönderilen yazının sureti Hariciye Evrak Müdüriyetinden alınmıştı. Ardından konsolos atanacak olan Monaco'nun tabiiyeti, Tabiiyet Kaleminden sorulmuş ve yapılan tahkikatta bu kişinin İtalya Devleti tebaasından olduğu tespit edilmişti. Hariciye Nazırı 2 Şubat 1895'te Sadaret makamına bir yazı göndererek, Monaco'nun emsalleri gibi konsolos atanmasına dair berat ve Padişah emrinin verilmesini talep etti. Bunun üzerine gerekli irâde-i seniyyenin alınması için durum 7 Şubat'ta Padişah'a arz edildi. Atamayla ilgili Padişah iradesi ise 16 Şubat'ta çıkarıldı. Böylece âdeta yılan hikâyesine dönen Monaco'nun Erzurum konsolosu atanması meselesi nihayete ermiş oldu.⁶⁷ Monaco'nun atanmasıyla birlikte Erzurum'da birinci sınıf İtalya Konsolosluğu da kurulmuş oldu.

Bu arada Osmanlı yetkilileri ile İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Erzurum Konsoloslarından oluşan Sason İsyanı'yla ilgili Tahkikat Heyeti de 24 Ocak 1894'te çalışmalarına başlamış ve 21 Temmuz 1895'te tahkikatını bitirmişti.⁶⁸ Yukarıda ayrıntılarına yer verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, İtalyan Konsolosu atanması işini Tahkikat Komisyonu'nun işini bitirmesinden sonraya bırakmayı başaramamıştı. Bunun nedeni İngiltere, Rusya ve Fransa'nın, konsolosun bir an önce atanması hususunda İtalya'nın görüşünü desteklemeleriydi. Bununla birlikte konsolos atamasının Tahkikat Heyeti'nin işe başlamasından sonra kesinleşmesi ve Monaco'nun bu heyette yer almamış olması, Osmanlı yetkilileri açısından bir başarıydı. Heyet üyelerinin Erzurum'da bir araya gelmesi ve isyan bölgesine hareket etmesi sürecinde Erzurum'da bulunan Monaco'nun resmi ataması geciktirilmiş ve Monaco, isyan bölgesine gidememişti.

Diğer taraftan İtalya Devleti, doğrudan veya dolaylı olarak Sason İsyanı ile ilgilenmeyecekleri ve Monaco'nun Erzurum'da kalarak sadece rutin konsolosluk işleriyle meşgul olacağı yönündeki sözlerinde durmadı. Monaco, kendisi doğrudan bölgeye gitmese bile bölgedeki casuslar aracılığıyla aldığı bilgileri Osmanlı Devleti aleyhine kullanma çabası içine girdi. İtalyan Konsolosu'nun bu tür çabaları bazı krizleri de beraberinde getirdi. Bu krizlerden birisi bir Ermeni gazetesinde çıkan makaleden kaynaklanmıştı. Bu makalede Sason İsyanı sırasındaki sözde katliamın izlerinin IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa tarafından ortadan kaldırıldığı iddia edilmişti. Makalede, tutuklu bulunan 300 Ermeni'nin çoğunun öldürüldüğü ve

67 BOA, İ. HR, 346/57, 19.8.1312 (15.2.1895); BOA, HR. SYS, 2167/35, 28.11.1914.

68 Çeken, "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", s. 81.

kalanların da diri diri çukurlara gömüldüğü belirtilmişti. Bu iddianın kaynağı Osmanlı yetkilileri tarafından araştırılmış ve bunun Tahkikat Heyeti içindeki yabancı temsilcilerden biri tarafından ortaya atıldığı sonucuna varılmıştı. Çünkü heyetteki yabancı devlet temsilcileri telgrafla Erzurum'daki konsolosluklarıyla haberleşmekteydi. Fakat araştırmanın derinleştirilmesi üzerine bu yalan haberin Tahkik Heyeti'ndeki yabancı ülke temsilcileri tarafından değil, İtalya'nın Erzurum Konsolosu tarafından ortaya atıldığı anlaşılmıştı.

Görüldüğü üzere İtalya'nın Erzurum Konsolosu Monaco, Tahkik Heyeti'ne giremeyince başka yollara başvurmuş ve bölgedeki casusları üzerinden topladığı bilgileri yalan yanlış haberlerle birlikte Roma aracılığıyla Rus gazetelerine ulaştırmıştı. Aslında Monaco'nun yaptığı işin arkasında Tahkik Heyeti'ne üye veremeyen fakat oyunun dışında kalmak istemeyen İtalya Devleti vardı. İtalyan yetkililer, bu tür yollarla Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmak ve devlet üzerinde nüfuz kurmak istemekteydi.⁶⁹

Monaco, Sason Hadisesi'ne bu şekilde müdahil olmaya çalıştığı gibi, Erzurum'da bulunduğu dönemde şehirde meydana gelen Ermeni ayaklanmasının önemli aktörlerinden biri hâline gelmişti. Nitekim konsolos atanmasının üzerinden daha bir ay geçmişken, bazı Ermenileri konsoloshaneye toplamış ve onları Erzurum'da bulunan *Daily News* muhabiriyle buluşturmuştu. Bu muhabir, onlardan dinlediği gerçek dışı bilgileri yayınlanmak üzere gazeteye göndermişti. Bu durumun Yıldız Sarayı tarafından haber alınması üzerine söz konusu muhabirin Erzurum'dan çıkarılması ve konsolos hakkında sefarethane nezdinde teşebbüse geçilerek kendisinin uyarılması 26 Mart 1895'te Hariciye Nezaretine bildirildi. Bu hususu 2 Nisan'da İtalya Sefiri ile görüşen Haricine Nazırı, Erzurum Konsolosu'nun sefaretçe verilen teminata ve alınan karara rağmen Osmanlı Devleti aleyhine çalıştığını belirtti. Buna karşılık Sefir, Erzurum Konsolosu'nun dost bir memlekette dost bir devlet memuru sıfatıyla vazifesini ifa etmesinin umumi talimat gereği olduğunu, bununla birlikte şikâyete konu olan durumu Roma'ya bildirdiğini, konsolosun bu tür hareketlerde bulunduğu tahakkuk ederse kendisine gereken talimatın verileceğini söyledi. Sefir ayrıca, Osmanlı Devleti aleyhine herhangi bir hareketi kendisinin asla uygun görmediğini ilave etti. Diğer taraftan İstanbul'daki Osmanlı yetkilileri tarafından Erzurum Valisi'ne bir yazı gönderilerek konsolosun bu gibi hareketlerine meydan verilmemesi emredildi.⁷⁰

69 Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", s.700-701.

70 BOA, İ. HUS, 35/88, 30.9.1312 (27.3.1895).

Mart 1895'te gerçekleşen bu hadiseden bir müddet sonra, Ermeni komitacıları tarafından 30 Ekim 1895'te başlatılan ve tarihe "Erzurum Vakası" olarak geçen olaylar patlak verdi. Bu hadiseyi Ermenilerin lehine yanlı bir şekilde batı basınına duyuran ve bunu uluslararası bir kriz hâline getirip Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmak isteyen kişilerden biri, Erzurum'daki İtalyan Konsolosu'ydu. Hadiseyle ilgili olarak Erzurum'daki konsolosların hazırladıkları 7 Kasım 1895'teki ortak raporda, Rusya Genel Konsolosu, İngiltere Konsolosu ve Fransa Konsolos Vekili'nin yanı sıra İtalya Konsolosu Monaco'nun da imzası vardı.⁷¹ Diğer taraftan bu hadiseler hakkında *Tribune* gazetesinde yayınlanan mübalağalı ve iftiraya varan iddialarla dolu haberin altından da Monaco çıkmıştı. Bu hususta yapılan tahkikatta, haberi yapan ve gazete muhabiri sıfatıyla gazeteye gönderen kişinin bizzat İtalya Konsolosu olduğu anlaşıldı. İlgili haberi hazırlayan kişi, Türklerin katliama başladıklarını tercümanından öğrendiğini, hanesinin İtalya tebaasından birine ait olduğu için birçok Ermeni'nin kendisine iltica ettiğini, ertesi günü kavasıyla birlikte ve kılık değiştirerek şehri dolaştığını belirtmekteydi. İşte bu haberdeki ipuçlarından yola çıkan Osmanlı yetkilileri, bu yazıyı İtalya Konsolosu Monaco'nun hazırladığı, yazının gönderilmesi ve yayınlanmasında bizzat İtalya Hükûmeti'nin parmağının olduğu ve bu işi bizzat Monaco'nun organize ettiği kanaatine varmışlardı.⁷²

Bütün bu hadiselerin ardından Erzurum'daki İtalya Konsolosluğu 11 Ağustos 1896'da kapatıldı⁷³ ve görev bölgesi Trabzon'daki konsoloslukla birleştirildi.⁷⁴ Böylece Monaco'nun Erzurum'daki görevi sona erdi. Bu münasebetle kendisine "Üçüncü Rütbeden Osmanlı Devlet Nişanı" verildi.⁷⁵

Erzurum'daki Son Konsolosluk Görevlileri

Erzurum Konsolosluğunun kapatılması ve Monaco'nun Erzurum'dan ayrılmasından sonra, adından sıkça bahsetmiş olduğumuz Lavini, bir süre konsolos vekili

71 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS), 2803/1, 26.6.1890.

72 BOA, HR. SYS, 2834/76, 18.11.1895.

73 İtalya'nın Erzurum'daki konsolosluğunu kapattığı 1896 yılı sonlarında Erzurum'da Rusya ve İran'ın başkonsolosluğu, ABD ve İngiltere'nin konsolosluğu, Fransa'nın ise konsolos vekilliği mevcuttu. "Powers Represented in Erzerum", Leo Bergholz'dan W. W. Rockhill'e, 17 October 1896, *National Archives and Records Administration (NARA)*, T-568, Roll 1; Naim Ürkmez, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*, Erzurum 2018, s. 144-152.

74 *Bollettino del Ministero Degli Affari Esteri*, 88, 1896, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma s. 40.

75 BOA, İrade-i Taltifat (İ. TAL), 121/27, 7.5.1315.

(vice console) olarak görev yaptı.⁷⁶ Ardından 14 Kasım 1896'da Erzurum'da tekrar konsolosluk memurluğu tesis edildi. Bu memurluk Trabzon'daki İtalya Konsolosluğuna bağlıydı.⁷⁷ Böylece 1894 öncesindeki sisteme tekrar geri dönüldü.

1898 yılı itibarıyla Erzurum'daki İtalyan tebaasının işlerine bakmaya memur edilen kişi, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu idi.⁷⁸ Bu hususa ait bir belge, 1901 Depremi sırasında Erzurum'da ikamet eden Madam Ricci'nin depremden zarar gören eviyle ilgilidir. Bu evin bir kısmının yola katılarak geri kalanının tamiri için ruhsat gerekmiş ve bu işlemleri İngiliz Konsolosu takip etmişti.⁷⁹

Bu dönemde Erzurum'da bulunan İtalyanların en bilineni, daha önce konsolos memurluğu ve konsolos vekilliği yapmış olan Eczacı Lavini'ydi. Bu kişi Erzurum'da bir taraftan asıl mesleği olan eczacılığı icra ediyor, diğer taraftan da uluslararası ticaret yapıyordu. 1898 yılı kayıtlarına göre Erzurum'un önemli tüccarlarından biri olan Lavini, yurt dışından getirttiği ilaç, bisküvi, bira ve şarap ticaretiyle uğraşıyordu.⁸⁰ Bu dönemde Erzurum ve civarında satılan İtalyan ürünlerini doğrudan getirebilen iki tüccardan biri Lavini idi. Diğer tüccarlar İstanbul, Samsun ve Trabzon'daki komisyoncular aracılığıyla mal getiriyorlardı.⁸¹

Anlaşıldığı kadarıyla Lavini, Osmanlı yetkililerinin dikkatini çeken ve hatta bir kısmının ülkeye girişi yasak olan malzemeleri de Erzurum'a getirtiyordu. Nitekim 1897 yılında Lavini'nin Venedik'ten getirttiği, üzerinde sıradan ecza ürünlerinin isimlerinin yazılı olduğu iki paket Trabzon Gümrüğü'ne incelendiğinde, içlerinde yurda girişi yasak olan ürünlerin de bulunduğu anlaşılmıştı.⁸²

76 Aslına bakılırsa Lavini, Attilio Monaco'nun Erzurum'da bulunduğu fakat konsolosluk sıfatının henüz Osmanlı Devleti tarafından tasdik edilmediği 26 Ocak 1895 tarihinde konsolos vekili olarak atanmıştı. *Bollettino del Ministero degli Affari Esteri*, 40, Gennaio, 1895, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma 1895, s. 5.

77 *Bollettino del Ministero Degli Affari Esteri*, Novembre 1896, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma 1896, s. 4.

78 *Calendario Generale del Regno D'Italia Pel 1898*, Anno XXXVI, Roma 1898, s. 124.

79 BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH. TMIK. M), 191/59, 12.12.1322 (17.2.1905).

80 Leo Bergholz, "Business Houses in Erzerum", *Consular Reports: Commerce, Manufactures, Etc*, Washington 1898, s. 384-385.

81 Bu dönemde İtalya'dan Erzurum'a mum, gıda konserveleri, deri, boncuk, uyuşturucu ilaçlar, kibrit, beyaz ve düz kırmızı renkli iplik, likör, ilaç, makarna, salam, sardalya, ipekli ve pamuklu kumaşlar, yün ve kadife ürünler ve şarap ihraç ediliyordu. *Annuario D'Italia per L'Sportazione e L'Importazione*, Roma 1905, s. 926.

82 BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası Evrakı (HR.TH), 197/92, 26.7.1897.

Bu döneme ait Lavini'yle ilgili ilginç belgelerden biri 1905 tarihlidir. Belirtilen tarihte Marsilya'dan iki kilo zehirli buğday getirtmiş ve bu buğdaylar Trabzon'da dikkati çekerek tevkif edilmişti. Bunun üzerine Erzurum Valisi'nden bu işi tahkik etmesi istenmişti. Vali Nazım Bey, bu durumun Lavini'ye sorulduğunu ve buğdayın kendi evindeki fareleri zehirlenmek için getirildiği cevabını aldığı İstanbul'a arz etti.⁸³

Lavini ile ilgili ulaştığımız son belge 1908 tarihli İtalyanca Yıllık Ticaret Rehberi'dir. Bu rehberde Lavini'nin Erzurum'da kimyasal maddeler, bakkaliye ürünleri ve şarap ticaretiyle uğraştığı yazılıdır.⁸⁴ Lavini, 1909'da eczahanesini yakın dostu olan Harutyun Pastırmacıyan'ın oğlu Haçık Pastırmacıyan'a devretmiştir.⁸⁵ Bu tarihten sonra Lavini'nin Erzurum'dan ayrıldığı anlaşılmaktadır. 1908 tarihli bir belgede İtalya'nın Karadeniz sahilindeki Trabzon'da konsolosluğu, Samsun ve Giresun'da konsolos memurluğu bulunduğu belirtildikten sonra şu ifade kullanılmıştır: *İtalya, Erzurum'daki viskonsüllüğü kaldırdıktan sonra, içerideki hadiselerden onu haberdar edecek hiç kimse kalmamıştır.*⁸⁶

İtalya'nın Erzurum Konsolosluğu hakkındaki en son belge, 1914 tarihlidir. İstanbul'daki İtalya Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 28 Kasım 1914 tarihli yazıda, İtalya Devleti'nin Erzurum Konsolosluğuna, orada bulunan Antonio Benedetti isimli kişinin, muvakkaten vekil olarak tayin kılındığı ve bu kişinin aynı zamanda Erzurum'daki Rusyalıların işlerini de takip edeceği belirtilmiş ve bu durumun Erzurum Valiliğine bildirilerek tanınması istenmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezaretinden Erzurum Valisi'ne bir telgraf gönderilerek durum bildirilmiş ve kendileri için bir mahzuru yoksa konsolos vekilliğinin kabulüyle altı aya kadar asaleten bir konsolos tayin olunmazsa bunun bildirilmesi istenmiştir. Vali Tahsin Bey buna cevaben gönderdiği 4 Aralık 1914 tarihli cevapta, "Mahzuru yoktur; konsolos vekaleti muvafıktır." ifadesini kullanmıştır.⁸⁷

Bu belgede iki husus dikkatimizi çekmektedir. Birincisi, belgede "İtalya Devleti'nin Erzurum Konsolosluğu" ifadesinin geçmesidir. Yine belgeden anlaşıldığına göre konsolosluk görevine vekaleten bir kişi atanmıştır ve yakın bir zamanda asaleten atama yapılması söz konusudur. Bu durumda belirtilen tarihte Erzurum'da İtalya

83 BOA, DH.MKT, 1023/16, 5.9.1323 (3.11.1905).

84 *Guida Commerciale d'Italia*, Anno III, 1908, *Ditte Italiane Esercanti All'Estero*, s.LXXXII.

85 *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient, 1909*, Constantinople 1910, s. 2111.

86 *Bollettino Ufficiale del Ministero D'agricoltura, Industria e Commercio*, 1908, s. 366.

87 BOA, HR. SYS, 2167/35, 28.11.1914.

Konsolosluğunun resmen var olduğunu söylememiz mümkündür. İkincisi ise vekaleten İtalya Konsolosluğuna atanan kişinin, aynı zamanda Erzurum'daki Rus tebaasının işlerine bakacağıının belirtilmesidir. Bunun sebebi 1914 yılı sonlarında Erzurum'daki Rus Konsolosluğunun kapatılmış olmasıdır.⁸⁸

1915 yılı ortalarına gelindiğinde Erzurum'da İtalyan tebaası kalmamıştır.⁸⁹ Nitekim aynı yılda İtalya, Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu İttifak devletleri bloğundan ayrılıp İtilaf devletlerinin safına geçmiştir. Bu gelişmeler üzerine Erzurum'daki İtalya Konsolosluğu faaliyetlerine son vermiştir.

Sonuç

Sardinya'nın Erzurum'a bir konsolos memuru tayin etmesinin temel gerekçesi, Kırım Savaşı ve sonrasında bölgeye gelmiş olan ve birtakım ekonomik girişimler gerçekleştiren İtalyanların çıkarlarını korumaktır. 1861 yılında İtalya birliği kurulmasından sonra, bu kez İtalya Devleti adına bir konsolos memuru görevlendirilmiştir. Başlangıçta rutin konsolosluk hizmetlerini yürütmek amacı ve gerekçesiyle kurulmuş olan bu birim, çok geçmeden tamamen siyasallaşmıştır. Bunun temel nedeni, Ermeni Meselesi'nin uluslararası bir hâle getirilmesi ve İtalya'nın bu meselenin bir parçası veya aktörü olarak uluslararası arenada boy göstermeye çalışmasıdır. İşte bu süreçte, İtalyan Konsolos Memuru olarak Kırım Savaşı'ndan beri bölgede bulunan, Erzurum'daki ilk eczaneyi açmış olan ve birtakım yeni (modern) tedavi yöntemlerini uygulayarak halkın dikkatini çekmiş olan Doktor Augusto Lavini'nin atanması son derece önemlidir. Bölgeyi çok iyi bilen ve bilhassa Ermenilerle yakın temas kurmuş olan böyle bir kişinin bahsedilen göreve getirilmiş olması, İtalya Devleti'nin Ermeni meselesinde etkin bir rol oynaması ve uluslararası arenada boy göstererek bu meselede kendine ciddi bir yer edinmesi bakımından büyük bir avantaj sağlamıştır. 1890'da patlak veren ilk Ermeni isyanı sırasında adını duyurmaya başlayan Lavini, isyanı takip eden günlerde Erzurum'daki Ermeni komitacıları ile birlikte Osmanlı yöneticilerini rahatsız eden birtakım faaliyetlere girişmiştir. Bunun üzerine 1892'de görevden alınmıştır. İtalya Devleti'nin Lavini'nin ardından Erzurum'a bir konsolos görevlisi atamayıp yaklaşık üç yıl sonra Erzurum'da müstakil bir konsolosluk kurma kararı, aynı günlerde patlak veren ve kısa zamanda uluslararası bir mesele hâlini alan Sason İsyanı ile doğrudan alakalıdır. İtalyanlar, bu isyan günlerinde Erzurum'da bir konsolosluk

88 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemli Evrakı (DH. ŞFR), 452/55, 23.9.1330 (5.9.1912).

89 BOA, DH. ŞFR, 474/11, 23.3.1331 (2.3.1913).

açarak büyük devlet sıfatıyla meseleye müdahil olmak istemiş; Osmanlı Devleti'nin muhalefetine rağmen Attilio Monaco'yu konsolos olarak Erzurum'a göndermiştir. Osmanlı Devleti, bu emrivaki karşısında zor durumda kalmış; bu atamayı Tahkikat Komisyonu'nun işini bitirmesine kadar onaylamamak ve böylece İtalya'nın Sason Hadisesi'ne müdahale etmesini engellemek istemiştir. Yapılan diplomatik girişimlerin sonucunda İtalya Konsolosu'nun ataması yaklaşık iki ay geciktirilebilmiştir. Bu arada Tahkikat Komisyonu bölgeye giderek çalışmalara başlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti, konsolosun atanmasını engelleyememekle birlikte, bu konsolosun Tahkikat Komisyonu'na katılarak İtalya'nın Sason Hadisesi'ne doğrudan müdahalesinin önüne geçmiştir. Bununla birlikte İtalya Konsolosu, sonraki günlerde Ermeni fesat hareketinin önemli aktörlerinden biri hâline gelmiştir. Bu durum İtalyan Konsolosluğu'nun kapatıldığı 1896 yılına kadar devam etmiştir. Takip eden yıllarda Erzurum'a atanan konsolos memurları ve diğer görevlilerin Ermeni Meselesi'nde Lavini ve Monaco gibi aktif bir rol oynadıklarına dair elimizde herhangi bir belge yoktur.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 545/40865

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH.MKT), 197/92; 1023/16; 1929/38; 1961/27

BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH. ŞFR), 452/55; 474/11.

BOA, Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH. TMİK. M), 191/59.

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1167/46143.

BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR. HMS. İŞO), 77/16.

BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR. MKT), 261/70; 306/44; 331/97; 442/45; 636/43; 637/73; 780/93.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS), 2167/35; 2803/1; 2834/76.

BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası Evrakı (HR. TH), 197/92.

BOA, İrade-i Hariciye (İ. HR); 93/4524; 346/57.

BOA, İrade-i Hususiye (İ. HUS), 33/7; 33/8; 35/88.

BOA, İrade-i Taltifat (İ. TAL), 121/27.

BOA, Yıldız Evrakı Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 315/116; 315/126; 316/94; 317/16.

BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 113/41.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Marûzâtı (Y. PRK. A), 9/74.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 62/106.

Konsolosluk Raporları/Sürelî Yayınlar

Annali del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio, Padova, 1872.

Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient, 1909, Constantinople 1910.

Annuario D'Italia per L'Sportazione e L'Importazione, Roma 1905.

Atti Parlamentari Della Camera Dei Deputati, LXXIII, Tornata Di Giovedì 28 Novembre 1895, Roma 11 Dicembre 1895, N.73.

Bergholz, Leo, "Business Houses in Erzerum", *Consular Reports: Commerce, Manufactures, Etc*, Washington 1898.

Bergholz, Leo, "Powers Represented in Erzerum", 17 October 1896, *National Archives and Records Administration (NARA)*, T-568, Roll 1.

Bollettino Consolare Pubblicato Per Cura Del Ministero Per Gli Affari Esteri, Volume XVIII-Fascicolo III, Marzo, Roma 1882.

Bollettino Consolare Pubblicato per Cura del Ministero per Gli Affari Esteri, Volume XVII, Parte I, Roma 1882.

Bollettino del Ministero degli Affari Esteri, 40, Gennaio, 1895, Parte Amministrativa e Notiziario, Roma 1895.

Bollettino del Ministero degli Affari Esteri, 85, Giugno, 1896, Parte Amministrativa e Notiziario, Roma 1896.

Bollettino del Ministero Degli Affari Esteri, 88, 1896, Parte Amministrativa e Notiziario, Roma 1896.

Bollettino del Ministero Degli Affari Esteri, Novembre 1896, Parte Amministrativa e Notiziario, Roma 1896.

Bollettino di Notizie Commerciali, Serie II/ Vol. IV, N.46, 13 Novembre 1887.

Bollettino Ufficiale del Ministero D'agricoltura, Industria e Commercio, 1908.

Calendario Generale del Regno D'Italia Pel 1898, Anno XXXVI, Roma 1898.

Consorzio Nazionale. Bollettino Ufficiale del Comitato Centrale, Anno V, N.18, Dicembre 1870.

Dalyell, Robert, "1862 Report on the Eyalet of Erzurum", 28 February 1862, (TNA, FO, 78/1669).

Diplomatic and Consular Report, Turkey, Report on the Trade of the Vilayets of Trebizond and Sivas, 1900.

Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia, Num. 19, Gennaio 1895.

Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia, Num. 29, 5 Febbraio 1891.

Gazzetta Ufficiale, Del Regno D'Italia, Num, 304, 20 Dicembre 1883.

Gazzetta Ufficiale, Del Regno D'Italia, Num. 262, 8 Novembre 1879.

Gioia, Ludocico, “Sul Commercio di Erzerum”, *Trebizonda*, 2 Novembre 1887, *Bollettino Consolare Pubblicato Per Cura del Ministero Per Gli Affari Esteri*, Volume XXIII-Fascicolo XII, Dicembre 1887, Roma.

Guida Commerciale d'Italia, Anno III, 1908, Ditte Italiane Esercanti All'Estero.

Il Palmaverde Calendario Storico-Administrativo del Regno D'Italia Pel 1866, Torino.

Il Palmaverde Pel 1860, Torino 1860.

Manuale Dll'istituzione Consolare Austriace, Vienna 1862.

Raccolta Ufficiale delle Legii e Dei Decreti del Regno D'Italia, Parte Principale, Volume Terzo, Anno 1894, Roma 1894.

Report from the Select Committee, Diplomatic and Consular Services, Minutes of Evidence, Thursday, 7th March 1872.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299.

Taylor, J. G., “Koordistan”, *Reports Relative to British Consular Establishment, 1858&1871, Part III (Ottoman Dominions)*, London 1872.

Araştırma ve İnceleme Eserler

“Pharmacy in Asia Minor”, *The Chemist and Druggist*, June 15, 1881.

“Из Дневника Русской Женщины в Эрзеруме въ 1878 Году”, *Русский Вестник. Журналъ Литературный и Политический. Издаваемый М. Катковымъ*, Том сто тридцать восьмой, Москва, 1878.

Bayraktutan, Ayşe, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010.

Baytop, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 2001.

Berridge, G. R., *The Counter-Revolution in Diplomacy and Other Essays*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2011.

Çeken, Mehmet Batuhan, “1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları”, *OTAM*, S. 51, Bahar 2022, s. 75-98.

Doğan, Hamdi, *Sason Ermeni İsyancıları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2000.

Gencer, Fatih, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları (1836-1852)*, Gece Kitaphığı, Ankara 2018.

Görür, Emel Demir, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, C 84/S. 299, 2020, s. 399-449.

Graves, Sir Robert, *Storm Centres of the Near East, Personal Memories, 1879-1929*, London 1933.

Gülmez, Nurettin, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, C 70/S. 258, 2006, s. 695-742.

İskefiyeli, Zeynep Cumhuri, "Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması: Erzurum Olayı (1890)", *ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Sonbahar 2005, s. 103-123.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Köse, Muhammed, "Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'in 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu'nun Etnik, Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Asia Minor Studies*, C 6/S.12, 2018, s. 145-170.

Küçükkuşurlu, Murat - Muzaffer Başkaya, *Sorularla Trabzon Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019.

Küçükkuşurlu, Murat, "Trabzon'da Modernleşmenin Simgesi Olarak Meydan-ı Şarki", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 63, 2018, s. 617-638.

Küçükkuşurlu, Murat, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekanları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.

Leone, Enrico de, *L'Impero Ottomano Nel Primo Periodo Delle Riforme (TANZİMÂT) Secondo Fonti Italiane*, Milano 1967.

Maurizio Russo, "The Formation of the Kurdish Hamidiye Regiments as Reflected in Italian Diplomatic Documents," *Armenian Review*, Vol. 47 (1-2), 2001.

Millingen, Fredirck, *La Turquie Sous Le Regne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Paris 1868. Osmanlı Bankası, *Armen Garo'nun Anıları*, İstanbul 2009.

Tezcan, Mehmet, "1847-1852 Türk-İran Sınır Komisyonu Rusya Temsilcisi Albay E. İ. Çirikov'un Erzurum ile İlgili Kayıtları", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*, Erzurum 2018, s. 104-117.

The Diary of A Russian Lady, Reminiscences of Barbara Doukhovskoy, London 1917.

The Memoirs of Francesco Crispi, Vol. III, Internationals Problems, London 1914.

Turan, Şerafettin, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C IX/S. 1-2 1951, s. 11-151.

Ürkmez, Naim, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci”, Osmanlı *Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*, Erzurum 2018, s. 144-152.

Yılmaz, Özgür, “Erzurum Fransız Konsolosu Challaye’nin Kırım Savaşı Döneminde Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)” *History Studies*, Vol. 7/Issue 4, 2015, s. 157-174.

Yılmaz, Özgür, “Erzurum Yerel Tarihın Kaynağı Olarak Fransız Konsolosluk Arşivleri”, *Mukaddime*, C 12/S. 2, 2021, s. 268-306.

Belleten yayın ilkeleri ve başvuru şartları için lütfen okutunuz.
Please scan the code to see the Editorial Principles and Application
Requirements of Belleten.

